

الحمد لله

الحمد لله الذي جعل
للأمة الإسلامية
رسولا مرسوما
للأنبياء والرسل
لنبي محمد صلى الله عليه وسلم
فلا اله الا الله
محمد بن عبد الله
صلى الله عليه وسلم

دانشگاه بلوچستان

تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ گرایش اسلام

عنوان:

مدیریت فرهنگی امام رضا(ع)

اساتید راهنما:

دکتر سید احمد عقیلی

دکتر محمد پیری

استاد مشاور:

دکتر حسین خاکپور

تحقیق و نگارش:

منصوره سعیدی گراغانی

مهر ۱۳۹۲

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان "مدیریت فرهنگی امام رضاع" قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد تاریخ گرایش اسلام توسط دانشجو منصوره سعیدی گراغانی با راهنمایی استاد پایان نامه دکتر احمد عقیلی و محمد پیری تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می‌باشد.

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می‌شود و در تاریخ توسط هیئت داوران بررسی و درجه به آن تعلق گرفت.

نام و نام خانوادگی	امضاء	تاریخ
استاد راهنما: دکتر احمد عقیلی		
استاد راهنما: دکتر محمد پیری		
استاد مشاور: دکتر حسین خاکپور		
داور ۱: دکتر عباسعلی آذرنیوشه		
داور ۲: دکتر مریم شیپیری		
نماینده تحصیلات تکمیلی: دکتر معظم خسروجردی		

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب منصوره سعیدی گراغانی تعهد می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است. کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می‌باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: منصوره سعیدی گراغانی
امضاء

تقدیر بہ ساحت مقدس خامن آہو

دوست ہر کس عقل و دانش وی و

دشمنش جہل و نادانی او است۔

امام رضا (ع)

سپاس‌گزاری:

سپاس بی‌کران پروردگار یکتا را که هستی‌مان بخشید و به طریق علم و دانش رهنمونمان شد و به همنشینی رهروان علم و دانش مفتخرمان نمود و خوشه‌چینی از علم و معرفت را روزیمان ساخت. پس از حمد و سپاس پروردگار بر خود لازم می‌دانم به مصداق آیه شریفه «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ» از زحمات و راهنمایی‌های ارزنده تمامی بزرگوارانی که در تدوین این پایان‌نامه اینجانب را یاری نموده‌اند کمال سپاس و قدردانی خود را ابراز نمایم. از جناب آقای دکتر عقیلی، جناب آقای دکتر پیری اساتید معزز راهنما و جناب آقای دکتر خاکپور استاد مشاور بزرگووارم که همواره با سعه‌صدر و تواضع اینجانب را از راهنمایی‌ها و رهنمودهای بی‌دریغ‌شان بهره‌مند نمودند و به حق زکات علم خویش را با نشر آن ادا نمودند کمال تقدیر و تشکر را دارم.

همچنین از سرکار خانم دکتر جان احمدی، خانم دکتر گلی، جناب آقای دکتر سرافرازی، جناب آقای دکتر صالحی همراه همیشگی گروه تاریخ و جناب آقای دکتر مرسلپور که در طی دوران تحصیل خوشه‌چین خرمن علمشان بودم نهایت تشکر و سپاس را دارم.

تقدیر و تشکر از پدر و مادر عزیزم:

آنان که مهر آسمانی‌شان آرام‌بخش آلام زمینی‌ام است. آنان که وجودم برایشان همه رنج بود و وجودشان برایم همه مهر. آنان که راستی‌قامتم در شکستگی قامتشان تجلی یافت. امروز هستی‌ام به امید آنها و فردا کلید باغ بهشت رضای آنها است؛ به امید آنکه حاصل تلاشم نسیم‌گونه غبار خستگی‌شان را بزدايد.

سپاس از برادرانم، خواهرانم و خواهرزاده نازنینم امیرحسین، همسفران مهربان زندگیم که در کنار هم آموختیم و به امید هم به آینده چشم می‌دوزیم. قلبم لبریز از عشق به آنها است و خوشبختی‌شان منتهای آرزویم.

همچنین از تمامی همکلاسی‌ها و دوستانم خاصه خانم نیک‌منش، مظاهری، کوچه‌مشکی، مسلمی و صباحی که در مراحل مختلف تهیه و تدوین این پایان‌نامه اینجانب را مساعدت نمودند سپاس‌گزارم.

چکیده

عصر امام رضا(ع) به لحاظ وجود بسترها و زمینه‌های سیاسی و فرهنگی از حوادث حائز اهمیت در تاریخ اسلام بوده است. در این دوره ترجمه کتب ملل دیگر در جامعه اسلامی رونق یافت و باعث شد بحث‌های کلامی، فقهی و فلسفی رواج بسیاری یابد. در کنار این ویژگی مثبت، برخی بدعت‌ها، خرافات و شبهات نیز وارد جامعه اسلامی شد. وجود انحرافات فرهنگی و بدعت‌های دینی در عصر عباسیان لزوم بازنگری در فرهنگ اسلامی به ویژه فرهنگ تشیع را فزونی بخشیده بود. مهم‌ترین مسأله سیاسی این دوره هجرت امام(ع) از مدینه به مرو و جریان ولایتعهدی ایشان است که فرصت مناسبی را برای انجام فعالیت‌های فرهنگی امام رضا(ع) فراهم آورد. به دنبال این هجرت امام رضا(ع) موفق به برقراری پیوند با ایرانیان متمایل به تشیع شد. مدیریت فرهنگی ایشان شامل زمینه‌سازی برای تبدیل خراسان به مرکز عمده‌ی تمرکز شیعه، معرفی مبانی اندیشه شیعی، تلاش برای تحکیم مبانی کلامی شیعه، نشان دادن تسلط ائمه(ع) شیعی بر میراث نبوی و علوی در مواجهه با بزرگان ملل و نحل و ... می‌شود. مهم‌ترین رویداد در این برهه‌ی زمانی مناظرات امام رضا(ع) با سران ادیان و مکاتب مختلف می‌باشد که از محورهای مهم در مدیریت فرهنگی ایشان است. به دنبال این مناظرات امام رضا(ع) با انجام فعالیت‌های فرهنگی گسترده، نظام فرهنگی جامعه شیعه را مدیریت و از انحراف آن جلوگیری کردند. هدف از رساله حاضر تبیین و تشریح بسترها، زمینه‌ها، مؤلفه‌ها و پیامدهای مدیریت فرهنگی امام رضا(ع) است. در این رساله به روش توصیفی - تحلیلی مبتنی بر منابع تاریخی به این موضوع پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: امام رضا(ع) - مدیریت فرهنگی - ولایتعهدی - مناظرات - نظام آموزشی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	مقدمه
	فصل اول: کلیات پژوهش
۱-۱-۱-۱	بیان مسأله.....
۲	۱-۱-۲-۲- سابقه و ضرورت انجام تحقیق.....
۲	۱-۳-۳- فرضیات.....
۳	۱-۴-۴- اهداف تحقیق.....
۳	۱-۵-۵- کاربرد تحقیق.....
۳	۱-۶-۶- روش انجام تحقیق.....
۴	۱-۷-۷- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات.....
۴	۱-۸-۸- شناخت و بررسی منابع و مآخذ تحقیق.....
	فصل دوم: مفاهیم و مؤلفه های مدیریت فرهنگی
۹	۲-۱-۱- معنا و مفهوم مدیریت.....
۹	۲-۲-۲- معنا و مفهوم فرهنگ.....
۱۰	۲-۳-۳- معنا و مفهوم مدیریت فرهنگی.....
۱۰	۲-۴-۴- ضرورت مدیریت فرهنگی در آیات و روایات.....
۱۲	۲-۵-۵- کارکردهای مدیریت.....

- ۱۲-۵-۱- برنامه‌ریزی و سازماندهی.....۱۲
- ۱۲-۵-۲- هماهنگی و رهبری.....۱۲
- ۱۳-۵-۳- انگیزش.....۱۳
- ۱۳-۵-۴- کنترل و نظارت.....۱۳
- ۱۳-۶-۶- مشخصات و ویژگی‌های مدیر فرهنگی.....۱۳
- ۱۴-۶-۱- سعه صدر و شکیبایی.....۱۴
- ۱۵-۶-۲- عدالت.....۱۵
- ۱۵-۶-۳- قاطعیت و شجاعت.....۱۵
- ۱۶-۶-۴- تواضع و فروتنی و یا مردمی بودن.....۱۶
- ۱۶-۶-۵- مشاوره.....۱۶
- ۱۶-۶-۶- نگرش سیستمی و ژرف‌نگری.....۱۶
- ۱۷-۶-۷- آینده‌نگری و عمل بر اساس برنامه.....۱۷
- ۱۸-۷-۷- ماهیت و محتوی مدیریت فرهنگی.....۱۸
- ۱۸-۷-۱- قرآن‌محوری و حدیث‌شناسی.....۱۸
- ۱۹-۷-۲- فرقه‌شناسی.....۱۹
- ۲۰-۷-۳- ظرفیت‌شناسی.....۲۰
- ۲۰-۷-۴- نمادها و استفاده از آن در امور فرهنگی.....۲۰
- ۲۱-۷-۵- آسیب‌شناسی و آسیب‌زدایی.....۲۱
- ۲۱-۷-۶- شناخت و رعایت استراتژی وحدت و تبلیغ.....۲۱
- ۲۱-۷-۷- توجه به پرسشگری و پاسخ‌گویی و جهت‌دهی به سؤالات.....۲۱
- ۲۲-۸-۸- اصول و شیوه‌های مدیریت فرهنگی.....۲۲
- ۲۲-۸-۱- اصل روش‌شناسی.....۲۲
- ۲۲-۸-۲- اصل عقلانیت‌محوری.....۲۲
- ۲۳-۸-۳- اصل مردم‌محوری.....۲۳
- ۲۳-۸-۴- اصل ابلاغ پیام الهی و استفاده از نیروهای هدایت یافته.....۲۳

- ۲۳.....۵-۸-۲ اصل انعطاف و پویایی در عین پافشاری بر اصول.....
- ۲۳.....۶-۸-۲ اصل تقدم حفظ اسلام بر احکام فرعی.....
- ۲۴.....۷-۸-۲ اصل تأکید بر جذب و پرهیز از دفع.....
- ۲۴.....۸-۸-۲ اصل مهاجرت‌های هدفدار دینی و فرهنگی.....
- ۲۵.....۹-۸-۲ اصل قدرت‌نمایی اسلام.....
- ۲۵.....۱۰-۸-۲ اصل بیان سخنان جامع و کلیدی و تولید شعارهای دینی و فرهنگی.....
- ۲۵.....۱۱-۸-۲ اصل تساهل و تسامح.....
- ۲۶.....۱۲-۸-۲ اصل مکاتبه و قلم‌فرسایی.....

فصل سوم: بسترها و زمینه‌های تاریخی مدیریت فرهنگی امام رضا(ع)

- ۲۹.....۱-۳-۱ اوضاع سیاسی جامعه‌ی اسلامی قبل از امامت علی بن موسی الرضا(ع).....
- ۳۱.....۲-۳-۱ اوضاع سیاسی عصر علی بن موسی الرضا(ع).....
- ۳۴.....۳-۳-۱ جریان ولایتعهدی هارون.....
- ۳۵.....۴-۳-۱ فعالیت امام رضا(ع) در دوران خلافت امین.....
- ۳۶.....۵-۳-۱ فعالیت امام رضا(ع) در دوران خلافت مأمون.....
- ۳۸.....۶-۳-۱ اوضاع فرهنگی جامعه اسلامی قبل از امامت علی بن موسی الرضا(ع).....
- ۳۹.....۱-۶-۳ فرقه‌ها.....
- ۴۰.....۷-۳-۱ اوضاع فرهنگی و دینی عصر امام رضا(ع).....
- ۴۲.....۱-۷-۳ نهضت ترجمه.....
- ۴۳.....۲-۷-۳ بیت‌الحکمه.....
- ۴۵.....۳-۷-۳ فرق کلامی - مذهبی عصر امام رضا(ع).....
- ۴۵.....۱-۳-۷-۳ معتزله.....
- ۴۷.....۲-۳-۷-۳ مجبره.....
- ۴۸.....۳-۳-۷-۳ مفوضه.....
- ۴۸.....۴-۳-۷-۳ تناسخیه.....
- ۴۸.....۵-۳-۷-۳ اهل حدیث.....

۴۹.....	۳-۷-۳-۶- شیعہ.....
۵۰.....	۳-۷-۳-۷- واقفیه.....
۵۲.....	۳-۷-۳-۸- غلات.....
۵۲.....	۳-۷-۳-۹- خوارج.....
۵۳.....	۳-۷-۳-۱۰- زنادقه.....

فصل چهارم: مؤلفه های مدیریت فرهنگی علی بن موسی الرضا(ع)

۵۵.....	۴-۱- ولایتعهدی امام رضا(ع) و اهداف مأمون از طرح آن.....
۵۸.....	۴-۲- ورود امام رضا(ع) به ایران.....
۶۰.....	۴-۳- چرایی عدم پذیرش خلافت.....
۶۱.....	۴-۴- دلایل پذیرش ولایتعهدی.....
۶۴.....	۴-۵- مدیریت فرهنگی امام رضا(ع) پیرامون مسأله ولایتعهدی.....
۶۹.....	۴-۶- وضعیت شیعه قبل و بعد از ولایتعهدی.....
۷۲.....	۴-۷- دیدگاه و مدیریت فرهنگی امام رضا(ع) درباره نهضت‌های علوی.....
۷۴.....	۴-۸- جایگاه تقیه در مدیریت فرهنگی امام رضا(ع).....
۷۶.....	۴-۹- بررسی نظام آموزشی در مدیریت فرهنگی امام رضا(ع).....
۷۹.....	۴-۹-۱- نقش امام رضا(ع) در شکوفایی و رشد حوزه‌های علمی.....
۸۱.....	۴-۹-۲- تربیت‌یافتگان مکتب امام رضا(ع).....
۸۲.....	۴-۱۰- جایگاه مناظرات در مدیریت فرهنگی امام رضا(ع).....
۸۴.....	۴-۱۰-۱- مناظره با جاثلیق.....
۸۶.....	۴-۱۰-۲- مناظره با عمران صابئی.....
۸۸.....	۴-۱۰-۳- مناظره با یحیی بن ضحاک سمرقندی.....
۸۹.....	۴-۱۰-۴- مناظره با سلیمان مروزی.....
۹۱.....	۴-۱۰-۵- اهداف مأمون از تشکیل مجالس مناظره.....

فصل پنجم: پیامدها و نتایج مدیریت فرهنگی امام رضا(ع)

۹۴.....	۵-۱- رشد علمی و فرهنگی تمدن اسلامی در عصر امام رضا(ع).....
---------	--

- ۹۶.....۲-۵- گسترش تشیع در عصر امام رضا(ع).....
- ۹۷.....۳-۵- حفظ جامعه شیعه از آسیب.....
- ۹۸.....۴-۵- دور کردن شیعیان از خطرات سیاسی.....
- ۹۹.....۵-۵- تعالی جایگاه قرآن در نظام معارف رضوی.....
- ۱۰۰.....۶-۵- نظام‌مند شدن ساختار عقاید و باورهای شیعی.....
- ۱۰۰.....۷-۵- تبیین مسأله امامت شیعی.....
- ۱۰۲.....۸-۵- ساماندهی مبانی کلامی.....
- ۱۰۳.....۹-۵- ساماندهی قیام‌های علویان.....
- ۱۰۶.....نتیجه‌گیری.....
- ۱۰۸فهرست منابع و مآخذ.....

مقدمه:

امام رضا(ع) در اوایل زندگانی شاهد مشکلاتی بودند که از هر جانب زندگی پدرش امام کاظم(ع) را احاطه کرده بود. مقطع ۳۵ ساله امامت حضرت موسی بن جعفر(ع)(۱۸۳-۱۴۸ه.ق) مقارن با خلافت منصور، مهدی، هادی و هارون عباسی است. آنها که به نام علویان به حکومت رسیدند به محض مستحکم کردن پایه‌های قدرت خویش مخالفان خود را زیر شدیدترین فشارها قرار دادند. همچنین در این زمان جریان‌های فکری و عقیدتی فضای فکری و فرهنگی جامعه اسلامی را آشفته ساخته بود. با این وجود امام موسی بن جعفر(ع) علی‌رغم انتقال از این زندان به زندان دیگر، از فعالیت علمی دست نکشیدند و شاگردانی تربیت کردند. امام(ع) مناظراتی با اهل کتاب داشتند که در برخی موارد موفق به مسلمان نمودن آنان شدند. در این دوران تنها چیزی که مبارزه‌ی فکری و سیاسی امام موسی کاظم(ع) را مجال رشد و استمرار می‌بخشید توسل به شیوه‌ی تقیه است. این وضعیت سبب شد تاریخ نتواند از حرکات سیاسی آنها ارزشیابی دقیقی به عمل آورد. با این حال نتیجه چنین تلاش‌هایی، همان تحکیم فرهنگ شیعی است که نمی‌توانست بدون چنین تلاش‌هایی پا برجا بماند.

پس از شهادت امام موسی کاظم(ع)، برای امام رضا(ع) موقعیت مبارزه‌ی علنی و رسمی پیش نیامد اما فشار حکومت علیه امام(ع) کم شد. امام(ع) نیز شیوه‌ی مبارزه‌ی پدرش را در پیش گرفتند و به ایفای رسالت امامت پرداختند. پس از مرگ هارون با فعلیت یافتن ولایتعهدی امین، نزاع دو برادر بر سر حکومت بالا گرفت و بسیاری از امور به دلیل تسامح امین و مناقشات داخلی مختل شد. نبرد فکری و فرهنگی شدیدی در میان ادیان و مکاتب مختلف به وجود آمد. دانشمندان با عناوین مختلف به مراکز قدرت نزدیک شدند و به نشر شبهات در میان مسلمانان پرداختند. در چنین فضای فرهنگی، وظیفه‌ی سنگین امام رضا(ع) آشکار می‌شود. ایشان در برابر این افکار و شبهات به دفاع از عقیده و فرهنگ جامعه‌ی اسلامی برخاستند و با تعامل و مواجهه با جریان‌های فکری جامعه کوشیدند مردم را از خطر التقاط و انحراف آگاه سازند.

در همان زمانی که سر بریده‌ی امین در بارگاه مأمون بر دار بود و مرو در نگرانی از شورش‌های پیاپی علویان با کارگزاران حکومت به سر می‌برد، مأمون با تمام توان موانع و مشکلات حکومت خود و حاکمیت عباسیان را یکی پس از دیگری برطرف می‌ساخت. وی برای مستحکم کردن پایه‌های قدرت خود و جلب اعتماد

مردم امام رضا(ع) را از مدینه به خراسان خواند. امام(ع) از همان ابتدا سفر کوشیدند با موضع‌گیری‌های مختلف از جمله چگونگی وداع با قبر پیغمبر(ص)، به همراه نیاوردن هیچ یک از اعضای خانواده خود در این سفر، استنکاف از پذیرش خلافت و سپس ولایتعهدی عدم رضایت خویش را اعلام کنند. این سفر اگر چه به اجبار صورت پذیرفت اما امام(ع) به کمک تدابیر سیاسی عباسیان و حمایت‌های ظاهری آنان فرصتی طلایی به دست آوردند و زمینه‌های نفوذ و گسترش تشیع را در ایران فراهم کردند. گسترش و رواج مباحثات علمی میان ادیان و مذاهب مختلف از ویژگی‌های عصر امام رضا(ع) است. اهمیت مناظره در زندگی امام رضا(ع) از آن رو است که گرایش جامعه اسلامی و محافل علمی - دینی به بحث و گفتگو نشان‌دهنده راهیابی مباحث مختلف فلسفی و کلامی به حوزه‌ی محافل اسلامی و همچنین رشد روحیه‌ی کاوشگری در میان مسلمانان بوده است. حضور امام(ع) در خراسان سبب شد تا شخصیت آن حضرت به عنوان امام شیعیان بیشتر شناخته شود و جایگاه علمی ایشان در فضای فرهنگی آن دوره نمایان‌تر شود. امام رضا(ع) ساختار فرهنگی جامعه‌ی تشیع را ساماندهی نموده و از این طریق موجبات شکل‌گیری و پویایی تمدن اسلامی را فراهم ساختند. ایشان با طرح‌ها و ابتکاراتی که آفریدند شئون مختلف جامعه‌ی تشیع را مدیریت نمودند. مدیریت فرهنگی امام رضا(ع) می‌تواند الگوی عملی قابل اتکا برای ساماندهی نظام فرهنگی جامعه اسلامی ارائه نماید؛ از این رو شناخت مؤلفه‌های مدیریت فرهنگی امام رضا(ع)، ابزارها و سازکارهایی که امام(ع) از آنها بهره گرفتند و همچنین یافتن پیامدها و نتایج حاصل از فعالیت‌های فرهنگی ایشان ضروری است.

این رساله در پنج فصل تنظیم شده است. فصل اول کلیات پژوهش همچون بیان مسأله و سؤالات تحقیق، اهداف تحقیق و ... را شامل می‌شود. فصل دوم مفاهیم و مؤلفه‌های مدیریت فرهنگی بصورت مبانی نظری تعریف شده و در فصول بعد به تطبیق این محورها و مؤلفه‌ها در مدیریت فرهنگی امام رضا(ع) پرداخته شده است. فصل سوم که شامل بسترها و زمینه‌های تاریخی مدیریت فرهنگی امام رضا(ع) است، به صورت اجمالی اوضاع سیاسی و فرهنگی آن دوره مورد بررسی قرار داده است. از مسائلی فرهنگی چالش برانگیز این عصر رونق نهضت ترجمه است. این امر باعث گسترش افکار متنوع و حتی الحادی و انحرافی و رواج فرق کلامی و مذهبی گردید. در این فصل به نهضت ترجمه و برخی از مهم‌ترین فرق کلامی و مذهبی پرداخته شده است. فصل چهارم به مؤلفه‌های مدیریت فرهنگی علی بن موسی الرضا(ع) که شامل ولایتعهدی، مناظرات و شیوه آموزشی امامان(ع) است اختصاص یافته است. مهم‌ترین برهه‌ی زمانی که امام رضا(ع) از آن در جهت تحکیم فرهنگ شیعی استفاده کردند دوران ولایتعهدی و مهم‌ترین ابزار ایشان مناظرات است؛ در این دوران امام(ع) با مدیریت

فرهنگی و دوراندیشی نقشه‌های مأمون را خنثی کردند. علاوه بر مناظرات، امام(ع) با برگزاری جلسات علمی در منزل خود و مسجد مرو به تربیت شاگردان پرداختند که در این فصل به بررسی ابعاد نظام آموزشی امام رضا(ع) و برخی از مهم‌ترین شاگردان ایشان می‌پردازیم. در فصل پنجم به بررسی پیامدها و نتایج مدیریت فرهنگی امام(ع) که شامل رشد علمی و فرهنگی تمدن اسلامی، گسترش تشیع، حفظ جامعه‌ی شیعه از آسیب‌ها و ... پرداخته شده است.

فصل اول

کلیات پژوهش

۱-۱- بیان مسأله:

زندگی امامان شیعه حرکت مستمر و طولانی است که از سال ۱۱هـ.ق شروع می‌شود و به سال ۲۶۰هـ.ق که آغاز غیبت صغری حضرت مهدی(عج) است خاتمه می‌یابد. در این مدت تلاش ائمه(ع) حفظ فرهنگ شیعی بود. عصر امام رضا(ع) به لحاظ وجود بسترهای سیاسی و فرهنگی خاص از زمان ائمه دیگر متمایز می‌شود. در این دوران عباسیان در اوج قدرت سیاسی قرار داشتند و از سوی دیگر پیشرفت علوم باعث پیدایش افکار متنوع و انحرافی و مشرب‌های فکری، کلامی و فلسفی گوناگونی شده بود. همین امر چالشی جدی در برابر عقاید و آموزه‌های اسلامی با اندیشه‌های معارض دیگر به شمار می‌رفت. در این برهه‌ی زمانی که امام رضا(ع) در مرحله‌ی بسیار خطیری قرار داشتند تلاش کردند با مدیریت فرهنگی، جامعه‌ای را که در آن حضور دارند هدایت کنند و به احیای فرهنگ اصیل اسلامی بپردازند.

مدیریت فرهنگی به معنای سازماندهی و اداره‌ی امور و فعالیت‌های فرهنگی است. رشد و توسعه‌ی فرهنگی هر جامعه، مدیون مدیریت مدبرانه‌ای است که بتواند با اعمال مدیریت فرهنگی جامعه را به رشد و بالندگی برساند. برخی مؤلفه‌های مدیریت فرهنگی امام رضا(ع) شامل سعه‌ی صدر، صبر و بردباری، انعطاف و پویایی در عین پافشاری بر اصول، ارائه‌ی دیدگاه‌های روشن از مواضع فکری خویش و از همه مهم‌تر تساهل و تسامح می‌باشد. امام رضا(ع) از این طریق گروه‌های مختلف فکری و مذهبی را به سمت خویش جذب کردند. در این زمان امام رضا(ع) بر اثر اصرار و فشار مأمون مجبور به پذیرش ولایتعهدی وی شدند. مقارن همین ایام، به دنبال جریان نهضت ترجمه برای پیروان مذاهب دیگر مانند زردشتی، صابئی، نسطوری، برهمن‌های هند و رومیان فرصتی پیش آمد تا به نشر افکار خویش بپردازند و شبهاتی را وارد دین اسلام کنند. لذا امام رضا(ع) با آگاهی از این خطرات و با حضور فعال در مناظرات و بحث‌های علمی که توسط مأمون برگزار می‌شد به نشر معارف اسلامی پرداختند. امام(ع) با صبر و بردباری در برخورد با شبهات، در جلب نظر و ابطال نظریات نادرست گروه‌های خارج از اهل کتاب نقش مهمی را ایفا نمودند. بدین ترتیب امام(ع) با مدیریت فکری و فرهنگی، مواضع اسلامی و شیعی را مطرح کردند و به تحکیم فرهنگ شیعی پرداختند.

۱-۲- سابقه و ضرورت انجام تحقیق:

تاکنون درباره امام رضا(ع) کتابهای زیادی به رشته تحریر درآمده‌اند که از آن جمله می‌توان به کتابهایی چون عیون الاخبار الرضا تألیف ابن‌بابویه ابوجعفر محمدبن‌علی‌بن‌حسین قمی و تحلیلی از زندگی امام رضا(ع) تألیف محمدجواد فضل‌الله اشاره کرد. بخشی از تواریخ عمومی چون تاریخ طبری، مروج‌الذهب مسعودی و

کتاب‌های روایی چون الارشاد تألیف شیخ مفید درباره امام رضا(ع) مطالب قابل تأملی دارند. در این کتابها بیشتر وضعیت سیاسی عصر امام رضا(ع) خاصه مسأله ولایتعهدی مورد توجه قرار گرفته و به صورت پراکنده به اوضاع فرهنگی آن عصر پرداخته شده است. البته در زمینه‌ی مسائل فرهنگی نیز کتابهایی چون مناظرات تاریخی امام رضا(ع) با پیروان مذاهب و مکاتب دیگر تألیف ناصر مکارم شیرازی و مقالاتی چون گرایش‌های کلامی در عصر امام رضا(ع) نوشته محمدحسن پاکدامن نگاشته شده است. در این کتابها مباحث فرهنگی به صورت مجزا مورد مطالعه قرار گرفته است. این پایان‌نامه می‌کوشد تا به صورت جامع وضعیت فرهنگی و نحوه‌ی مدیریت امام رضا(ع) در جهت حفظ فرهنگ شیعی مورد تبیین و بررسی قرار دهد. این پژوهش بر آن است تا به سؤالات زیر پاسخ دهد:

۱- چه مؤلفه‌هایی را می‌توان در مدیریت فرهنگی امام رضا(ع) برشمرد؟

۲- امام رضا(ع) در تحولات فرهنگی عصر خویش چه نقشی داشتند؟

۳- وضعیت جامعه عصر امام رضا(ع) چه نقشی در شکل‌گیری مدیریت فرهنگی ایشان داشته است؟

۱-۳- فرضیات:

- مؤلفه‌های مدیریت فرهنگی امام رضا(ع) شامل سعه‌ی صدر، صبر و بردباری، انعطاف و پویایی در عین پافشاری بر اصول، تساهل و تسامح و ... بوده است.

- امام رضا(ع) با استفاده از فرصت ولایتعهدی و مناظره با بزرگان ادیان و مکاتب مختلف به اثبات حقانیت تفکر اسلامی و ارتقاء آن پرداختند.

- نهضت ترجمه، پیشرفت علوم، پیدایش نحله‌های فکری مختلف و ... در این برهه‌ی زمانی باعث شد تا امام رضا(ع) در مقابل چنین اقدامات فرهنگی به تبیین اصول فکری و مدیریت فرهنگی خویش بپردازند.

۱-۴- اهداف تحقیق:

هدف از انجام این پژوهش تبیین و بررسی نقش امام رضا(ع) در شکل‌گیری فرهنگ شیعی و همچنین راهبردهای توسعه‌ی فرهنگی است.

۱-۵- کاربرد تحقیق:

این رساله الگوی کاربردی برای پژوهشگرانی است که در زمینه‌ی نقش ائمه(ع) - مطالعه‌ی موردی امام رضا(ع) - در ارتقا فرهنگ اسلامی به تحقیق و پژوهش می‌پردازند.

۱-۶- روش انجام تحقیق:

روش انجام تحقیق توصیفی - تحلیلی با رویکردی تاریخی است که مبتنی بر استفاده از منابع تاریخی و کتابخانه‌ای می‌باشد.

۱-۷- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:

توصیفی - تحلیلی

۱-۸- شناخت و بررسی منابع و مآخذ تحقیق:

یکی از اصول بدیهی هر پژوهش تاریخی، بررسی و معرفی منابع است زیرا بدون شناخت منابع تحقیق امکان استفاده از آنها برای انجام پژوهش تاریخی وجود ندارد. در این پژوهش از کتب تواریخ عمومی، روایی، رجال، فقهی و ... استفاده شده است. به طور کلی منابع تاریخی عمدتاً شامل منابع اصلی و تحقیقی می‌باشند. منابع اصلی در زمان مورد مطالعه یا زمانی نزدیک به آن واقعه‌ی تاریخی و منابع تحقیقاتی در دوران‌های بعدی و یا عصر حاضر تدوین شده‌اند. باید توجه داشت اساس یک تحقیق علمی تاریخی از لحاظ منابع ابتدا بر منابع اصلی استوار است و سپس کاستی‌های آن را باید با تأمل و دقت در منابع تحقیقاتی پر کرد. اینک به معرفی برخی از منابع اصلی می‌پردازیم.

از جمله منابعی که در این تحقیق استفاده شده تاریخ‌های عمومی هستند که در سیر حوادث مربوط به خلافت عباسی از جمله منابع مهم این پژوهش به شمار می‌روند. از جمله این کتاب‌ها تاریخ الرسل و الملوک تألیف ابوجعفر محمدبن جریر طبری (۳۱۰هـ.ق) است. کتاب او در عین جامعیت و وسعت از حیث ارزش و اعتبار محتویات مندرج، همه جا مورد قبول نیست. طبری در جلد ۱۲ و ۱۳ به شرح وقایع سالهای ۱۸۳ تا ۲۰۳ هـ.ق پرداخته است که با عصر امامت امام رضا(ع) مطابقت دارد. توجه عمده‌ی طبری در تاریخ ضبط حوادث سیاسی و نظامی می‌باشد و به مسائل فرهنگی به صورت گذرا اشاراتی دارند. این کتاب در قسمت بررسی اوضاع سیاسی عصر امام رضا(ع)، جریان ولایتعهدی و قیام‌های علویان بسیار قابل استفاده بوده و از منابع دست اول این پژوهش می‌باشد. مهم‌ترین نقد و تحلیلی که در ضبط حوادث عصر امام رضا(ع) بر طبری وارد است اینکه وی در صحت و سقم مآخذ راویان تعمق نکرده و عین روایات را نقل کرده است چنان‌که علت فوت امام رضا(ع) را زیاده‌روی در خوردن انگور می‌داند در حالی که بنا به نقل اکثر مورخین و تأمل و تعمق در سیر حوادث سیاسی عصر امام(ع) و مخالفت‌های مردم بغداد و اعراب با انتخاب علی‌بن موسی(ع) به ولایتعهدی مأمون برای رهایی از این مشکلات اقدام به شهادت امام رضا(ع) بوسیله انگور زهرآلود می‌کند.

از دیگر منابع مهم این پژوهش منابع روایی است که توسط علمای شیعه چون شیخ صدوق (ره)، شیخ مفید (ره)، احمد بن علی طبرسی (ره) و ... نگاشته شده است. کتاب‌های روایی اصولاً در شرح و توضیح عقاید شیعه به کار می‌روند و در آنها سخنان و بحث‌های ائمه (ع) با دیگر دانشمندان آن دوران و بسیاری از مباحث مهم اسلامی مطرح شده است. از جمله کتب روایی عیون الاخبار الرضا (ع) نوشته ابو جعفر محمد بن علی بن-حسین بن بابویه قمی، معروف به شیخ صدوق (۳۸۱-۳۰۵ هـ.ق) می‌باشد. مؤلف از علمای برجسته و راویان شیعه در قرن ۴ هـ.ق به شمار می‌آید. شیخ صدوق در این اثر روایت‌های پیرامون امام رضا (ع) و مجموعه احادیثی که از آن حضرت روایت شده را جمع‌آوری کرده است. این کتاب در شرح و توضیح بسیاری از عقاید شیعه اثری ارزشمند و مفید می‌باشد. هدف و مقصود شیخ صدوق (ره) در این اثر صرف نقل روایات مربوط به امام رضا (ع) در کتب قبل از وی بوده، اعم از اینکه خبر معتبر یا غیر معتبر باشد و چنان‌که دیده می‌شود، در چند مورد خبری آورده و خود در سخنان آن خدشه نموده که از جمله این موارد می‌توان به خبر تحریف قرآن اشاره نمود. با توجه به اینکه این کتاب تنها کتابی است که به طور متمرکز به حضرت علی بن موسی الرضا (ع) و ابعاد مختلف مدیریت فرهنگی ایشان از جمله مناظرات می‌پردازد لذا بیشترین تأثیر را در روند نگارش این پژوهش داشته است.

همچنین کتاب الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد نوشته محمد بن محمد بن نعمان عکبری بغدادی ملقب به شیخ مفید (متوفی ۳۱۰ هـ.ق) از منابع معروف شیعی در زمینه تاریخ ائمه (ع) است که صبغه کلامی نیز دارد. مؤلف در این کتاب به بیان بسیاری از حوادث تاریخی مربوط به زندگی اهل بیت (ع) پرداخته و شماری از عقاید شیعه را مطرح نموده است. وی مطالب را با ذکر سند بیان کرده و این کار بر ارزش و اعتبار علمی آن می‌افزاید. باید توجه داشت بسیاری از منابع مهم شیعه که به زندگانی ائمه (ع) پرداخته‌اند این کتاب را مرجع خود قرار داده‌اند. این کتاب در فصل مربوط به امام رضا (ع) ابتدا به نصوص مهمی از امام موسی بن جعفر (ع) درباره امامت امام رضا (ع) و معجزاتی از آن حضرت اشاره می‌کند و سپس به جریان ولایتعهدی و شهادت امام (ع) پرداخته است. همچنین بیانات مهمی از حضرت رضا (ع) در زمینه‌های مختلف اعتقادی وارد شده، که با تأمل در آنها نقش امام رضا (ع) در سازماندهی نظام فکری شیعه بیشتر روشن می‌شود.

کتاب الاحتجاج علی اهل اللجاج تألیف ابومنصور، احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی، از علمای قرن ۶ هـ.ق از دیگر منابع روایی مهمی است که در این پژوهش از آن استفاده شده است. این کتاب به زبان عربی و از لحاظ ساختار در دو جزء تنظیم شده است. جزء اول مشتمل بر بیست و سه احتجاج و نه عنوان مختلف از قبیل